

Erős Vilmos

A XVI–XVIII. századi történetírás (I.)¹

A XVI–XVIII. századi historiográfia egy átmeneti jellegű történetírás az alapvetően történetellenesnek tekinthető középkor és a történettudomány teljes emancipációját eredményező XIX. századi historizmus között.² A historiográfia szakirodalma „kritikai történetírás”-nak is szokta nevezni ezt az időszakot. Főként azért, mert ekkor fogalmazódik meg és megy át a gyakorlatba az az elv, hogy a történészek/történetírók ne fogadják el feltétlenül a tekintélyeket, hanem vessék össze például egymással, próbálják kibogozni, feloldani ellentmondásait, s csak ennek alapján készítsék el munkáikat.

Az ún. kritikai történetírásnak öt nagyobb iskoláját lehet elkülöníteni (ez a szám természetesen még bővíthető,³ de a következők mindenképpen alkalmasak a jelenség bemutatására): az itáliai humanizmus, a francia legisták, a jezsuita forrásgyűjtő iskola, a Staatenkunde és a kései felvilágosodás göttingeni irányzata.

Az itáliai humanizmushoz köthető kritikai iskola a XV–XVI. században alakult ki (vö. például FUETER 1911, GUBERNATIS 1884). Fő reprezentánsai közül kiemelkedik Lorenzo Valla,⁴ aki Constantinus adományleveléről bebizonyította, hogy hamisítvány, s ezzel – a kritikai szemlélettel – több tekintetben megalapozta a humanizmus számára lényegbevágó klasszika-filológia alapjait. Az itáliai humanizmus jelentős képviselője Aenea Sylvius Piccolomini, aki *Cosmographia* című művében kísérletet tesz a történeti jelenségek földrajzi hátterének bemutatására. De kiemelkedő még az itáliai antikváriusok (vö. MOMIGLIANO 1994) működése is, különösen Flavio Biondóé. Ő például *Italia illustrata* (vö. FUETER 1911, 106–110) című könyvében megkísérli az Itália és Róma ókori történetével kapcsolatos összes emlék összegyűjtését, s ezzel az európai archeológia egyik megalapozója lesz.⁵

¹ Részlet egy készülő historiográfiai összefoglalóból.

² A XVI–XVIII. századi történetíráshoz a nagy összefoglalások közül lásd RITTER 1919; WEGELE 1885; CROCE 1930; BARNES 1937; SRBIK 1951; THOMPSON 1942; FUETER 1911; SIMON 1996; BREISACH 2004; VÖLKE 2006, valamint GUBERNATIS 1884; MEINECKE, 1936; KLEMP 1960; FUSSNER 1962; EHRARD–PALMADE 1964; KELLEY 1970; PFLUG–SAKMANN–UNGER 1971; REILL 1975; MOMIGLIANO 1977; HASSINGER 1978; BARRETT–KRIEGLER 1988; KELLEY–SACKS 1997; GRAFTON 1997; KÜTTLER–RÜSEN–SCHULIN 1994; BLANKE 1991; MUHLACK 1991; KELLEY 1998, 2003; AMALVI 2005; VÖLKE 1987, 2006 (uo. irodalom is, valamint az eredeti művek); GRAFTON 2007. Az összefoglalók közül legújabban lásd BURROW 2008. Fontos eszmetörténeti adalék még például BAHNER 1985. A szakirodalomban meglehetősen ismeretlen, de a XVII–XVIII. századi francia történetírás intézményeihez kitűnő áttekintést ad Chateaubriand munkája (CHATEAUBRIAND 1831; vö. <http://www.acamedie.fr>). A tanulmányra Lajtai L. László hívta fel a figyelmet, akinek ezúton is köszönöm szívességét. A témához a magyarul megjelent munkák közül lásd VÁRNAI 1983; PENKE 2000.

³ Vö. például FUSSNER 1962. Az itáliaiakhoz (például Muratori) vö. még különösen MOMIGLIANO 1977, 277–293 (Mabillon's Italian Disciples). Az antikvárius történetírás fogalmához és képviselőihez általában lásd még MOMIGLIANO 1990, különösen a „The Rise of Antiquarian Research” című tanulmányt (i. m. 54–79).

⁴ Vö. Fueter, Kelley idézett műveit.

⁵ Számos kiadása közül vö. például BIONDO 2005. Természetesen az itáliai humanizmusnak az említettekkel kívül számos más alakja van még, akik a forráskritika, a filológiai kritika szemszögéből is jelentőset alkottak, elég csak Leonardo Bruni (lásd ASZALÓS 1998) vagy Paolo Gioivo nevére utalni. A másik szempont, ami itt felvethető, az az, hogy az ún. itáliai humanizmus nemcsak a forráskritika tekintetében jelentett újat, hanem történetfilozófiai, politikai elméleti szempontból is. A fő kérdés itt természetesen Machiavelli (lásd SZIGETHY 1977)

A kritikai történetírás egyik következő irányzatának szokás tekinteni a francia legistákat is (A. Alciato, F. Baudouin, La Popelinière, Cujas, Hotman, E. Pasquier, Ch. Demoulin stb.),⁶ akiknek tevékenysége szorosan összekapcsolódik a francia humanizmus kiemelkedő képviselőivel, így Jean Bodin vagy Guillaume Budé és mások működésével is.⁷ A francia legisták alapján véve törvénymagyarázók, jogászok voltak, akik a királyi udvarban szolgáltak. Az ő jogászai, ítélkező tevékenységük során vetődött fel az a szempont, hogy az ítéletek meghozatalánál használják fel a korábbi hasonló esetek precedens értékű tanulságait. Ennek érdekében kezdték meg a korábbi (alkalmanként évszázadokal korábbi) jogi esetekkel kapcsolatos okiratok, elsősorban természetesen oklevelek összegyűjtését, alkalmazását. E munka során automatikusan vetődött fel az oklevelek eredeti vagy hamis voltának kérdése, s ez maga után vonta az egyes oklevelek kritikai megítélésének problémáját is. Az eredetiség eldöntéséhez vetődött fel a segéd tudományok kialakításának gondolata, s ebben a tekintetben kiemelkedő Scaliger 1583-ban napvilágot látott kronológiai kézikönyve (vö. SCALIGER 1583; GRAFTON 1993). Ő például a különböző időszámítási rendszerek magyarázatával, egybevetésével, a sajátos kronológiai jelek, rövidítések magyarázatával alapvető támpontot nyújtott a fő kérdés, az oklevelek hitelességének eldöntéséhez. Közel áll a francia legisták tevékenységéhez az abszolutista államelmélet egyik megfogalmazójának, Jean Bodinnak a történetírói működése (vö. COUZINET 1996). Bodin ugyanis nemcsak politikai filozófiáról értekezett, hanem a történelem tanulmányozásának módjáról, sőt a történelem általános menetéről is voltak jól körvonalazott elképzelései. Példaként említhetjük történeti metodikai kézikönyvét (*Methodus ad facilem historiarum cognitionem*⁸), amelyben különbséget tesz a történelmet mozgató elsődleges és másodlagos okok között. Az utóbbiak közül az egyik legfontosabbnak a földrajzi körülményeket tekinti, így – hasonlóan Piccolominihez – ő is a későbbiekben (például Montesquieu-nél, de Herdernél vagy később az Annalesnál) oly nagy szerepet játszó földrajzi szemlélet első képviselőinek egyike. Bodin ezen túlmenően az ismereteket általában is rendszerbe kívánta állítani: szerinte Isten megismerésének eszköze a hit, a természet analízise az értelem (*ratio*) segítségével történik, míg a történelmet a bölcsesség (*prudentia*) útján tárhatjuk fel. Külön kiemelendő, ami a korban igencsak forradalminak számított, hogy ez utóbbit – azaz a prudentiát, a történelem megismerését – tekintette a legmagasabbrendűnek. Bodin azonban nem pusztán ismeretelméleti kérdéseket vetett fel, hanem a történelem általános menetének vizsgálatával is foglalkozott. Úgy vélte, hogy a földrajzi körülmények – amelyek egy nép, egy kultúra számára mindig valamilyen jellemző tevékenységet tesznek lehetővé – változásával összhangban 2000 évenként áthelyeződik az emberiség történetének centruma: az első 2000 év a kínaiaké, akik vallási teljesítményeikkel tűntek ki, a második a Földközi-tenger medencéjének kultúráié, akik az állam (a politikum) köré építettek nagy teljesítményeiket, a harmadik 2000 év – saját kora – pedig a germánoké, akik főként harci művészetükkel, teljesítményükkel emelkednek ki.

A kritikai történetírói iskolák következő, immár harmadik irányzata az ún. jezsuita forrásgyűjtő iskola (helyesebben iskolák) volt(ak).⁹ Ezen irányzat eredetileg Németalföldről indult, Jan Bolland vezetésével (ezért bollandistáknak nevezzük őket), de hamarosan

⁶Vö. KELLEY 1998.

⁷Mindezekhez vö. KELLEY 1970, 1998; a szöveggyűjtemények közül pedig különösen EHRARD–PALMADE 1964, benne például La Popelinière *Une définition de l'histoire* című írását a 120–121., valamint É. Pasquier *La fin d'une légende* című munkáját a 114–116. oldalon. Megemlíthető még Hassinger 1978 is (HASSINGER 1978).

⁸Vö. BODIN 1566.

⁹Vö. mindezekről különösen BARRETT-KRIEGL 1988.

san egész Európában elterjedt, olyannyira, hogy – ugyanazon időben – a protestánsok is átvették a jezsuiták joggal forradalminak tekinthető újításait. Németalföldön kívül a leghíresebb központjai Franciaországban és Itáliában alakultak ki, képviselői a francia maurinusok (Tillemont, Mabillon, Montfaucon), illetve Itáliában Muratori voltak. A jezsuita forrásgyűjtés eredete a reformációs–ellenreformációs küzdelmekre vezethető vissza. A jezsuiták ugyanis úgy gondolták, hogy azért szükséges a saját egyházuk, felekezetük történetével kapcsolatos, főként írásos, illetve okleveles anyag összegyűjtése, mert ezek segítségével sokkal hitelesebben tudják védelmezni saját álláspontjukat. Ennek megfelelően azután nagy apparátussal megkezdték a katolikus szentek életére vonatkozó írásos anyag összegyűjtését és kiadását, s ezeket hatalmas kötetekben, *Acta Sanctorum* címmel¹⁰ közzé is tették. (A sorozat kiadását később is folytatták, s ez, bár megszakításokkal, de máig is folyik.) Az iratok, oklevelek ilyen jellegű összegyűjtése és kiadása azután szinte automatikusan magával hozta az iratok rendezésének, összevetésének, kritikájának szükségességét (annak megállapítását például, hogy eredeti vagy hamisított iratról van szó, az iratban közöltek más források alátámasztják-e stb). Ennek legfontosabb eszközei pedig a segédtudományok (diplomatika, genealógia, paleográfia, heraldika, numizmatika, archeológia) lettek. Ezek művelésében a jezsuiták már olyan fokra jutottak, hogy 1681-ben Mabillon kiadhatta a *De re diplomatica* című művét (vö. BARRETT-KRIEGL 1988, I.). Ez az oklevéltannal kapcsolatos alapvető tudnivalók (külső, belső kritika, felosztás, intézmények) első összefoglalása, melynek szempontjai több tekintetben máig is érvényesek és használhatók.¹¹

A kritikai történetírói iskolák közé sorolhatjuk egy következő, immár negyedik irányzatként az ún. Staatenkunde-t (államismeret), amely alapvetően német területről származik (vö. WEGELE 1885, 529–541; VÖLKE 2006, 220). A műfaj megteremtői Herman Conring, majd Samuel Pufendorf voltak,¹² s jelentős későbbi művelői közé tartozott a filozófus Leibniz, aki ráadásul alapvető és filozófiailag érvényes teoretikus megfontolásokkal is alátámasztotta azt.¹³ A Staatenkunde lényegében (de nevével gyökeresen ellentétben) az egyes államok különböző szempontokból – éghajlat, földrajzi viszonyok, gazdaság, társadalom, birtokviszonyok, ásványkincsek, népességi arányok, jogszokások stb. – történő leírása. Elnevezésével szemben itt tehát nem a politikai eseménytörténet szempontjai, hanem gazdaság- és társadalomtörténeti, majd hogyanem civilizáció- vagy kultúrtörténeti szempontok érvényesülnek. A Staatenkunde ebből következően több későbbi tudományág – történeti földrajz, néprajz, demográfia, statisztika – csíráit rejtje magában, s további fontos differentia specificája, hogy sajátos, a jezsuitákétól mindenképpen eltérő, meglepően modern eszközökkel készült. Ez az ún. kérdőíves metódus, amelynek lényege, hogy a felmérések készítői – többnyire a történelem iránt érdeklődő helytörténészek, gyakran laikusok, papok, tanítók, állami tisztviselők – kérdőívek segítségével összegyűjtötték a megadott szempontok alapján a lakhelyükre, környezetükre vonatkozó adatokat, s ezeket később régiók vagy országok, államok szerint csoportosítva összesítették.

A kritikai történetírói iskolák utolsó jelentős irányzata végül a német ún. késői felvilágosodáshoz, a göttingeni egyetemen kialakult iskolához kötődik (vö. REILL 1975;

¹⁰ Az *Acta Sanctorum ordinis s. Benedicti*ről vö. például THOMPSON 1942, II., 17–18.

¹¹ Vö. még DU CANGE 1678, valamint mindehhez például THOMPSON 1942, II., 29–31 és passim. Du Cange az erudita történetírás egyik meghatározó alakja, hiszen középkori latin szótára sok tekintetben máig használatos a specialisták körében.

¹² Vö. különösen MUHLACK 1991, 11–115, 124–127. és passim; PUFENDORF 1693; KRIEGER 1982.

¹³ Leibnizhez magyarul vö. LEIBNIZ 1986.

BREISACH 2004, 224–231). A göttingeni egyetemet 1734-ben alapították, s a XVIII. század második felében Gatterer, Heeren és Schlözer¹⁴ már önálló történészként működtek az intézményben. Jelentőségüket az adja, hogy ők alapították meg az első történeti tanszéket, amely sok tekintetben megelőlegezi a XIX. századi professzionizmus kereteit. Gatterer indította meg ugyanis az első olyan történeti szemináriumot, ahol már nem pusztán előadások (tehát tekintélyek) alapján lehetett foglalkozni a történelemmel, hanem – mondhatnánk első kézből – eredeti, elsődleges források segítségével. A forráskezelés, forráshasználat első stációja azonban a forráskritika, s ez lett a szeminárium fő profilja is, és a hatékonyság fokozására Gatterer elkészítette első metodikai kézikönyvét is. Ez főként a forráskritika alapjainak, a segédtudományoknak az elsajátítására buzdított és tanított, de már továbbhaladt a levéltár és a könyvtári ismeretek, a bibliográfiák használata és készítése felé, s felvetődött az eredmények általánosításának, magyarázatának, értelmezésének a szempontja is. Ráadásul Gattererek – a jezsuitákkal szemben – nem csak a politikátörténetet preferálták, figyelmük kiterjedt a szélesebb értelemben vett művelődési viszonyok (például – Heeren esetében – a kereskedelem) történetére is; sőt, egyéb szakosodás és specializáció is megindult, hiszen Schlözer az északi népek történetével foglalkozva a ruszisztika egyik megalapozója is lett (vö. SCHLÖZER 1772, 1795–1797; MORDOVIN 2006). Meg kell említenünk végül a kései német felvilágosodás folyóiratát, a *Göttinger Staatsanzeiger*t (vö. FUETER 1911, 375) is, mely a csírájában jelentkező professzionizmus alapvető orgánuma volt. A későbbi szakfolyóiratok elődjeként ebben már csak a – lánkjegyzetben rögzített – megfelelő apparátussal ellátott (azaz ellenőrizhető) cikkek, közlemények jelenhettek meg, a tudományos irodalomról tájékoztató, azt bíráló, kritizáló recenziós résszel, s fontos szerepet kapott már az eredeti dokumentumok és források közlése, közreadása is.¹⁵

A XVI–XVII. századi történetírás átmeneti jellegét húzzák alá az időszak historiográfiájának műfajai is. Ezek ugyanis részben irodalmiak, részben pedig már önálló történeti/történelmi műfajok is megtalálhatók közöttük. A par excellence irodalmias műfajok közül kiemelendő a *kortörténet*, amely – nevéből is kitűnően – a közelmúlt és a jelen eseményeit foglalja össze, így – s ez jelentős különbségnek (majdhogynem előrelépésnek) tekinthető például a gesta, de a krónika műfajához képest is – nem a nemzet/nép vagy a világ történetét tárgyalja a kezdetektől a saját koráig, hanem csak egy rövidebb periódust ölel fel, s ily módon mélyebb bemutatásra, esetenként analízisre ad lehetőséget. (Vö. a kortörténet legjelentősebb európai képviselői: esetleg már

¹⁴ Vö. SCHLÖZER 1772–1773, GATTERER 1792, HEEREN, 1810. Irodalom róluk: BECHER 1980, REILL 1980.

¹⁵ Megjegyezhető itt, hogy több – részben újabb – historiográfiai munka szerint e korszakban alapvető a történetírás/történettudomány kezdődő intézményesülése. Az intézményesülés elemeit jelentette a már említett forrásgyűjtemények, valamint folyóiratok, illetve a segédtudományok és résztudományok kezdődő kialakulása is. Igen fontos és beszédes ebben a tekintetben még a Richelieu által felállított francia Academie des Inscriptions et des Belles-Lettres, amely nevében is mintegy szimbolizálja a korszak átmeneti jellegét, vagyis azt, hogy a történelem ekkor részben irodalom, részben önállóvá válni igyekvő tudomány. De meg lehet említeni az ehhez kapcsolódó (s Anatole France által gúnyolt) *Journal des Savants* című folyóiratot, vagy Du Cange említett *Glossarium*át is mint a francia intézményesülés jelenségeit. (Szorosan kötődik ehhez az olyan tudományágak felbukkanása, mint például a sinológia a XVIII. században, ami egyértelműen a jezsuiták Kinában történő hittérítési törekvéseinek hozadéka.) Az angoloknál megemlíthető a Royal Society ekkori megalakulása, míg a németeknél például a Rómában már a XVI. századtól működő Collegium Germanicum, amelyben többek közt már a szemináriumi rendszer csírái is felbukkannak. Felhívnam a figyelmet arra is, hogy a XVIII. század a nagy európai múzeumok megalapításának korszaka, hiszen ekkor nyitják meg a British Museumot, a Louvre-t, a Prádót is, amelyek máig is a „történelem helyei”-nek, tehát az ezzel kapcsolatos anyag összegyűjtésének reprezentatív intézményei. Vö. mindezekhez BARRETT–KRIEGL 1988; FUSSNER 1962; AMALVI 2005; MIKES 1985; DURANTON 1976a, 1976b. A Collegium Germanicumról lásd BITSKEY 1996.

Froissart is, de főként Thuanus,¹⁶ Bullinger,¹⁷ Camden,¹⁸ Beatus Rhenanus,¹⁹ Sarpi, Sleidan, Guicciardini,²⁰ Clarendon²¹ stb.)²² A kortörténet ugyanakkor alapvetően még irodalmi jellegű műfaj, a forráskritikának, a „wie es eigentlich gewesen” szempontjainak kisebb jelentősége van, tekintve, hogy a szerzők alkalmanként – könyvterjedelemre átszámolva – 20–30 oldalas, ékesszóló beszédeknek adnak hőseik szájába. Ezek így, ilyen formában nyilván nem hangzottak el (legalábbis a történetírók ezt semmivel nem bizonyítják), de nem is ez volt a fő cél, hanem – a humanista történetfelfogás szellemében – sokkal inkább a homiletika, az ékes beszéd, mert a történetírásnak még mindig inkább morális-retorikus, esztétikai nevelő funkciója volt.²³

Az irodalomhoz közelebb álló műfajok közül kiemelhetjük még a memoárokat is.²⁴ A memoárok XVI–XVIII. századi tömeges megjelenése a történetészleletben végbe menő egyfajta elvilágiasodási, szekularizációs folyamat lecsapódása – a középkorban ugyanis, érthetően, elképzelhetetlen lett volna a műfaj, noha egyik kiindulópontjának Szent Ágoston *Vallomásai* (*Confessiones*) tekinthetők. E mű azonban a középkorban nem talált követőkre. A memoárokon belül azután több különböző kisebb műfajt is megkülönböztethetünk, melyekben különbözőképpen érvényesül a történetírói, politikusi szubjektivitás: a tulajdonképpeni önéletírás (például Rousseau-é), amely alapvetően az író belső fejlődésének bemutatására, analízisére épül; az emlékirat (például Saint-Simon hercegé),²⁵ melyben az egyéni életút mellett legalább ugyanolyan súllyal szerepelnek az országos események és történések is; a napló, mely egyidejűleg követi az eseményeket; s ezekhez kapcsolódik a levél, valamint az útleírás (bár Marco Polóé valamivel korábbi, mint a jelzett időszak). Az eltérések mellett ezen műfajok közös sajátossága – s itt akár még a kortörténettel is érintkezhetnek – az irodalmias és retorikus jelleg, valamint a szubjektív elemek, esetenként élmények túlnyomó volta, amit az a tény is alátámaszt, hogy – a középkori műfajokhoz hasonlóan – az irodalomnak is éppúgy alapvető genre-jei, mint a történetírásnak.

Ezekről alapjában tér el a szóban forgó időszak két már vázolt, a par excellence történetíráshoz, történettudományhoz közelebb álló műfaja, a forrásgyűjtemények, illetve az ezek alapján megírt történeti munkák, valamint a Staatenkunde.²⁶ Az alapvető különbség itt természetesen abban áll, hogy a forrásgyűjtemények, forráskiadványok, illetve a Staatenkunde esetében a fő hangsúly már nem a morális-retorikus jellegen van, hanem a vélemények, megállapítások forrásokkal és módszeres kritikával történő alátámasztásán, megalapozásán. Azaz itt sokkal nagyobb hangsúlyt kap a múlt rekonstrukciója, melynek egyik legfontosabb eszköze (ezen történetírói iskolák talál-

¹⁶ Vö. például RITTER 1919, 150–187 (a „Sleidan, Thuanus, Clarendon” című fejezet).

¹⁷ Vö. FELLER–BONJOUR 1962/1979.

¹⁸ Vö. FUSSNER 1962, 230–252 (a „William Camden and territorial history” c. fejezet).

¹⁹ Beatus Rhenanus-hoz vö. például WEGELE 1885, 132–138. és passim, valamint BEATUS RHENANUS 1531.

²⁰ Ehhez immár klasszikus: GILBERT 1965. Magyar kiadása: GUICCIARDINI 1990.

²¹ Vö. BURROW 2008, 302–312.

²² Vö. például CAMDEN 1615–1627; SLEIDAN 1555; THOU 1603–1609; SARPI 1619.

²³ Vö. ezzel még a trattatisti–erudizioni vitát az olaszoknál (BREISACH 2004, 208 és passim). A vita arról szólt, hogy a történelem megismerjen vagy gyönyörködtessen, azaz tudomány vagy művészet-e? Az egyik oldal képviselői (trattatisti) amellel érveltek, hogy inkább gyönyörködtessen, s igen helyeselték a szépen megformált, ékesszóló beszédek beillesztését, míg a másik oldal (erudizioni) inkább a forráskritika és az eredeti, új anyagok keresését, általában a bizonyítást és a lábjegyzeteket szorgalmazta.

²⁴ Az önéletírás műfajához vö. LEJEUNE 2003; GYÁNI 2000, 145–160.

²⁵ Vö. FUETER 1911, 158–160; SAINT-SIMON 1987, valamint a számos memoár közül például TRENCK 1989; SAINT-PIERRE 1929.

²⁶ Vö. a korábbiak.

mánya) a lábjegyzet: a módszeres kutatással építkező történészek (lassan már joggal nevezhetjük őket így) az „eruditus”-ok, ugyanis a lábjegyzetben jelölik meg (sőt akár szó szerint idézik) az állításukat alátámasztó különböző okleveleket, leveleket, aktákat, feliratokat, pénzeket, más történetírói munkákat, vagy a Staatenkunde esetében statisztikai-földrajzi, demográfiai. stb. adatokat. E korszakban kísérlet történik a metódus filozófiai és módszertani megalapozására is. A neves német filozófus, Leibniz ugyanis – Descartes-tal vitatkozva – kifejti: a történetírói kijelentések igazolására nem megfelelők a Descartes által körvonalazott feltételek, a történeti kijelentés igazsága nem a „doute methodique”-on, az értelem számára ellentmondásmentes, tehát általánosan érvényes, időtlen fogalmak, tézisek felállításon alapul. Ami az ész számára ellentmondásmentes (ésszerű), az történeti szempontból még nem igaz, tekintve, hogy a történész fel sem tesz olyan kérdéseket, hogy mi – mondjuk – az állam vagy a nép, a nemzet vagy a társadalom, a szabadság stb. ellentmondásmentes, azaz általánosan, időtlenül, és így feltétlenül, kényszerítő erővel érvényes fogalma, hanem elsősorban a térben és időben körülhatárolható, egyes állam (társadalom, nép, nemzet, kultúra stb., azaz például asszír, görög, makedón, kínai, arab, indiai, orosz stb.) rekonstrukciója érdekli. Ezt pedig kizárólag csak az ebből az egyszerűből fennmaradt források alapján lehet rekonstruálni, illetve a rekonstrukciót ellenőrizni, s a bizonyítékokat a történetíró a lábjegyzetben sorakoztatja fel. (Vagyis: az igaz az, ami ésszerű, törvényszerű, általános, állandó helyett a történész számára az igaz az, amire van forrás, amire van bizonyíték – majdhogynem a collingwoodi evidencia értelmében.²⁷)

Hozzá kell tenni azonban, hogy (az alapvető közösség, azaz a nem irodalmias jelleg mellett) alapvető különbség is volt például a jezsuita forrásgyűjtemények és a Staatenkunde között: az előbbi ugyanis főként a politikai történehez szállított anyagot, s inkább filológiai jellegű volt; az utóbbi ezzel szemben (a kérdőíves módszer segítségével) inkább az anyagi kultúra, a civilizáció, a gazdaság, a társadalom- és művelődéstörténet aspektusaira terjedt ki, s feldolgozása kvantitatív jellegű, statisztikai-komparatív módszereket kívánt meg.²⁸

A XVI–XVIII. századi történetírás alapvető nívója az ún. történetfilozófia, a történelem megismerése, a történelem menetével kapcsolatos elméletek felbukkanása. Ilyen természetesen – elvéve – korábban is volt, hiszen Szent Ágoston, vagy a szóban forgó periódusban az említett Bodin tevékenysége is ilyen jellegű volt. De utalhatunk Francis Baconre is a XVI–XVII. századból,²⁹ aki a különböző megismerési módszereket hierarchizálva három alapvető episztémét különített el: eszerint a természettudományok eszköze az értelem, a költészeté a képzelet, a történelemé pedig az emlékezés. Ezek közül a történelmet tekintette a legalacsonyabb rendűnek, de ami a mi szempontunkból fontos, az az, hogy egyáltalán kísérletet tett a történelmi megismerés egyfajta autonóm jellegének megfogalmazására. Alapvető változást e tekintetben a XVIII. század filozófusai hoznak, akik közül többen – pl. Herder és Vico – lényegében megalapozták a történetfilozófiát, sőt gondolati rendszerük középpontjába helyezik azt.

²⁷ Ugyanezt a problémát fogalmazza meg – illetve inkább képviseli – Pierre Bayle (vö. BAYLE 1697), valamint Saint-Evremond is. Vö. ehhez HASSINGER 1978; PFLUG–SAKMANN–UNGER 1971.

²⁸ A műfajok közül megemlíthető még a változatlanul tovább élő világkrónika is, amelyet főként Bossuet művelt. Bossuet-hez vö. MUHLACK 1991, 120–122, 181–184, 285–289 és passim, valamint BOSSUET 1862–1866, t. XXIV.

²⁹ Vö. BREISACH 2004, 198–199, valamint például FUSSNER 1962, 253–274 (a „Sir Francis Bacon and the idea of history” című fejezet).

Az ilyen irányú kísérletek közül azonban először a francia felvilágosodás képviselőinek munkáira kell utalnunk. Időrendben haladva e tekintetben először Montesquieu nevét kell említenünk, aki politikai-elméleti, politikai-filozófiai műveit történeti munkákkal támasztotta alá, kötötte össze. Ezek közül a legnevezetesebb – sokak által feldolgozott téma – *A Római Birodalom hanyatlása és bukása* című könyv (vö. MONTESQUIEU 1975).³⁰ Ez a földrajzi szemlélet – például Bodin után – egy másik megfogalmazása. Montesquieu szerint ugyanis a földrajzi körülményeknek, a geográfiai viszonyoknak alapvető hatásuk/jelentőségük van az egyes államformákra és alkotmányos berendezkedésekre. Lényegében a Római Birodalom bukása is arra vezethető vissza, hogy a császárság, illetve a dominatus már alapvetően nem felelt meg ezeknek.

Jelentősnek tekinthetjük Rousseau történelemmel kapcsolatos elmékedéseit is (vö. például ROUSSEAU 1978, 59–200). Szerinte – s e témában nagy vitákat folytatott Voltaire-rel – a történelem egy degenerációs, hanyatló folyamat. A történelem lényege egy „civilizációs fejlődés”, ezt azonban Rousseau megkérdőjelezi, mivel úgy véli, hogy a természettel összhangban élő ember erkölceit csak megrontotta a tudományok, a művészetek, az államok és a politikai hatalom kialakulása, fejlődése, s ezért fő ideáljának éppen az eredeti, természetes állapothoz való visszatérést, annak megőrzését jelölte meg. Mindezzel persze Rousseau egy antihistorista álláspontot fogalmaz meg, aminek logikus következménye, hogy a történelmi tanulmányok kevésbé érdekelték, s történelmi műveket sem írt.

Sokkal lényegesebb a történelem szempontjából nagy ellenfelének, Voltaire-nek ilyen jellegű tevékenysége.³¹ Voltaire a történelmet az emberi értékek kifejlődése és kifejlesztése egyik legfontosabb terepének tekintette, s ezért alapvetőnek tartotta annak tanulmányozását. Ennek megfelelően több történeti, történetelméleti munkát is írt, a legfontosabbak: *XII. Károly élete*, *XIV. Lajos százada* (vö. VOLTAIRE 1957), *Esszé a különböző népek erkölceiről* (vö. VOLTAIRE 1990) stb. Közülük reprezentatívnak tarthatjuk a XIV. Lajos századáról írt munkát, melyben XIV. Lajos udvarának előzményeként nagy történelmi, egyetemes és kultúrtörténeti vázlatot is ad. XIV. Lajos századát ugyanis azért tekintette kiemelkedőnek, mert különösen a tudományok, a művészetek és a filozófia (azaz a kultúra) számára teremtett kedvező feltételeket, s e szempontból folytatója és kiteljesítője, sőt betetőzője volt a világtörténelem korábbi nagy korszakainak, az athéni demokráciának (Periklész kora), Augustus Rómájának és az itáliai városállamok reneszánsz kultúrájának. Voltaire jelentősége (sőt talán az egész felvilágosodásé?) tehát abban áll, hogy megteremtette az ún. kultúrtörténet fogalmát. (Többben – pl. Meinecke – ezért a szellemtörténet, illetve a historizmus egyfajta előfutárának is tekintették.) Voltaire úgy vélte – szemben a minden metodikai racionalizmusuk ellenére a politikai eseménytörténetet, s így az uralkodók, államférfiak „hálózobaitkai” feszegető és preferáló jezsuitákkal –, hogy a szellemi, kulturális és erkölcsi fejlődésben találhatjuk fel a történelem lényegét, ezért a történeti munkáknak mindenekelőtt ezek bemutatására kell törekedniük. (Maga a „fejlődés”, a progresszió gondolata is fontos nóvum tehát a felvilágosodás szemléletében.) Voltaire lényeges szempontokat vet fel nagy történetfilozófiai esszéjében is: eszerint a történelmi tanulmányoknak ki kell terjedniük az Európán kívül

³⁰ A francia felvilágosodás történetiszemléletéről vö. VÁRNAI 1983; PENKE 2000. A francia felvilágosodásról átfogóan lásd KÓPECZI 1986; KOVÁCS 2005. Alapvető még természetesen MEINECKE 1936.

³¹ Vö. újabban LAJTAI 2007, Voltaire-ről különösen 72–77, 87–99 (részletek a „Tanulmány a nemzetek szelleméről és erkölceiről” c. munkájából), 82–86 („Újabb elmékedések a történelemről”), illetve 78–81 („Levél Dubos abbnak”).

élő népek történetére, hiszen minden nép, nemzet, kultúra egy sajátos szellemiséget, génuszt képvisel, s ezek alapján egyenrangúak egymással (vö. VOLTAIRE 1990).

Ki kell térnünk a francia felvilágosodás nézeteinek taglalásakor az egyesek szerint a francia felvilágosodás végrendeletét megfogalmazó Condorcet történelemmel kapcsolatos fejtegetéseire is.³² Mint ismeretes, Condorcet a forradalom liberális, a Girondéhoz közel álló áramlatának politikai ideológusa, politikusa és filozófusa volt (eredetileg matematikus), s politikai nézeteivel párhuzamba állíthatók történetfilozófiai nézetei. *Az emberi szellem vázlatos története* című művében nagy történetfilozófiai tablót fest az egyetemes történelem menetéről, alapvetően két részre osztva azt (10 fejezetben). Munkájában felvázolja az emberi történelem fő menetét, középpontba állítva benne a haladást, a fejlődés gondolatát, amely szerinte – s a felvilágosodás racionalista kánonjának megfelelően – az ipar, a kereskedelem, a konkrét tapasztalati ismeretek, a tudományok (összességében a racionalizmus) terjedésében, bővülésében mutatkozik meg. Condorcet – matematikus lévén – redukcionista módon törvényszerűségeket, általános szabályszerűségeket, majd hogyanem modelleket keres a történelemben (a fő törvényszerűség persze a ráció, a felvilágosodás terjedése), s ennek alapján jósolja meg könyvének 10. fejezetében a jövő társadalmát is. Ez – a korábbi fejlődési tendenciák betetőzéseként – egy harmonikus, békés, „világpolgári” alapokon nyugvó alakulat lesz, melyben szabadon bontakozhatnak ki az emberi képességek, s melynek alapja az anyagi jóléten alapuló boldogság. (A felvilágosodás egy következő sarkpontjának, az eudémonizmusnak egy megfogalmazása ez.)³³

A XVIII. század nagy történetfilozófusait számba véve végül érintenünk kell két nem francia elmélkedőt, Vicót és Herdert,³⁴ akik szintén alapvető művekkel és gondolatok-

³² Vö. CONDORCET 2006, 315–367. Rövid ismertetés Condorcet-ről, magyar és idegen nyelvű irodalmáról stb.: i. m. 314–315.

³³ Meg lehet itt jegyezni azután (s ez Condorcet említett művéből egyértelműen kiderül, de a későbbi – például Hegellel való – összevetés is igazolja), hogy sok igazság rejlik a régi tézisben, miszerint a felvilágosodás – különösen annak francia változata – végső soron történetellenes vagy ahistorikus pozíció. Ez részint kiderül a felvilágosodásnak a jezsuita és általában a forrásgyűjtő iskolákkal való szembenállásából. Eszerint egyenesen degradáló a „források utáni vadászat” (Voltaire), tehát a források összegyűjtése, a forráskritikai jártasság elsajátítása, a segédtudományok merőben antikvárius művelése és az elsődleges forrásokra való hivatkozás (illetve az ezzel történő bizonyítás). Mindennek egyértelmű következménye, hogy munkáikban nincs (vagy alig van) hivatkozás, illetve bizonyítás. Ennek következtében azonban például Condorcet kijelentései olyannyira általánosok és történeti szempontból semmitmondók, hogy bizonyos esetekben a neveltségesség határát súrolják, de feltétlenül a „dilettantizmus”-t erősítik. Ehhez képest például a jezsuita forrásgyűjtő iskolák módszere sokkal racionálisabbnak (a történelem tárgyához sokkal jobban igazodóknak) tűnik, hiszen kijelentéseiket ellenőrizhetővé teszik a lábjegyzetben megjelölt forrásanyag alapján. Másrészt (mint a Hegellel vagy a következőkben tárgyalt Vicóval, illetve Herderrel való összevetésből is kitűnik) Condorcet antihistorizmusa/történetellenessége abból is nyilvánvaló, hogy fejtegetései egyfajta utópizmusba torkollnak. Tehát nem azzal foglalkozik, hogy mi is (és miért) történt tulajdonképpen, hanem kb. 40 oldalon keresztül értekezik arról, hogy mi fog történni (szükségyszerűen, hiszen az előzőkben már kiolvasta a történelem „törvény”-eit) a jövőben, amiből persze – mint utólag bebizonyosodott – vajmi kevés valósult meg (például a világállam létrejötte, a nyelvek, a nemzetek megszűnése stb.). Bárhogyan értelmezzük is azután ezt, Hegelhez, de Herderhez és Vicóhoz képest is mindenképpen történetellenes pozíció, hiszen ilyen utópia egyiküknél sem található. Különösen Hegelre igaz, hogy ő a „minden, ami ésszerű, az valóságos, minden, ami valóságos, az ésszerű” értelmében nem azzal foglalkozik, hogy milyenek kellene lennie a történelemnek (tehát azzal, hogy például az ókor vagy a Kelet miért ésszerűtlen, hanem azzal, hogy miért szükségszerűek (azaz ésszerűek és megérthetőek) ezek mint a „fejlődés” meghatározott fokozatai. Itt kell visszautasítani azt az újabban terjedő tézist is, miszerint „a történelem a XVIII. században irodalmi tevékenységnek számított”. Mint látható, az eddigiek ennek homlokegyenest ellentmondanak, hiszen a különböző forrásgyűjtő iskolák nem irodalminak számítanak, sőt a történelemnek az irodalomról való leválását, a historizmus kialakulását igazolják. (Vö. Muhlack, Hassinger, Kelley, Grafton idézett művei.) Az előzőkben utaltam persze arra, hogy számos vonatkozásban megőrizték retorikus elemeiket, de azért egy Muratori vagy Mabillon nem keverhető össze Saint-Simonnal, mint ahogy Bél Mátyás sem II. Rákóczi Ferencsel. Az utóbbiakhoz vö. Kovács 2005.

³⁴ Vicóhoz vö. GYURGYÁK–KISANTAL 2006, 237–275. Vicóról, kiadásairól, recepciójáról rövid összefoglalás i. m. 235–237. Herderről lásd i. m. 288–290, illetve 290–313 (részlet az *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról* c. munkájából).

kal járultak hozzá a történeti tudat elmélyítéséhez, a történelemmel kapcsolatos elmé-
kedések megalapozásához és bővítéséhez. Az itáliai filozófus, Vico *Az új tudomány*
(Vico 1979) című könyvében a később alapvetővé váló szellemtörténetet megelőle-
gezve az ún. ciklikus történet szemlélet egyik első, de legalábbis markáns megfogal-
mazója. Vico szerint az emberi történelem fejlődésének fő kerete az egyes kultúrák
története, s minden kultúra egy sajátos belső fejlődésen, vagy még inkább alakuláson
megy keresztül, melynek három stációja: az istenek kora, a hősök kora és az emberek
kora. Minden periódus különböző „*differentia specificá*”-kkal írható le, így a korok pél-
dával abban térnek el egymástól, hogy milyen volt az ismeretek jellege, mire irányult és
milyen eszközzel történt a megismerés: az istenek korában például főként a hit által, a
hősök korában inkább a metafizika és a filozófia által, míg az emberek korában a tudo-
mányok, az ész segítségével történő megismerés került előtérbe. Ugyanígy különböz-
nek az egyes korok az államforma, a politikai berendezkedés tekintetében is: a kezdeti
időszakban az istenkirályság dominál; később előtérbe kerül egy szélesebb társadal-
mi réteg hatalomba történő bevonása/integrálása, így a hősök korának politikai állam-
formája az arisztokrácia; végül a fejlődés utolsó fázisában, az emberek korának neve-
zett időszakban a legszélesebb társadalmi rétegek, a tömeg hatalmán alapuló politikai
berendezkedés, a demokrácia fejlődik ki. A rövid – de természetesen tovább bővíthető³⁵
– vázlatból világosan kiderül, hogy a történelem Vico számára is egyfajta racionalizá-
ciós, progresszív folyamat, ám döntő különbség van az ő álláspontja és például a fran-
cia felvilágosodás érintett reprezentánsainak végső summázata között: Vico számára
ugyanis ez a fajta fokozatos racionalizáció, az ésszerűség, a politikai demokrácia, a tech-
nikai fejlődés, a politikai jogok kiterjesztésének fokozatos megvalósítása nem valamiféle
pozitív tendencia. Éppen ellenkezőleg: negatívan és pesszimistán ítéli meg a folyama-
tot (azaz például az emberek korának eljövételét), hiszen véleménye szerint ez végered-
ményben egyfajta felbomláshoz, a kultúrák mechanizálódásához (nietzschei–spengleri
terminológiával élve civilizációvá válásához), kiüresedéséhez vezet. Az emberi történe-
lem nagy korszakainak fenntartó ereje, a nagy alkotások, művek létrehozásának felté-
tele ugyanis a kultúra (azaz nem a civilizáció), ami a költészet, a poézis, a képzelőerő,
a fantázia teljesítményein alapul, s az ezzel ellentétes racionalizációs fejlődés, mely –
a nyelv fejlődését tekintve – például a nyelvek egységesítésére, a különböző nyelvek
megszüntetésére, illetve egyfajta, egyértelmű világnyelv, s ezzel egy bizonyos univer-
zalizmus létrehozására törekszik, éppenhogy felszámolója, elpusztítója a költészet-
nek, s ezzel együtt azután a kultúrának is.

Ez a racionalizációs fejlődés ugyanakkor – Vico saját korában is – feltartóztathat-
atlan, tehát a kultúrák szükségszerűen pusztulásra vannak ítélve. Ellentétben például
Spengler vélekedésével, Vico szerint a kultúráknak ez a pusztulása (azaz a rationali-
záció, s így a hanyatlás, a *corso* vázolt bejárása) nem végleges, nem jelenti az emberi
történelem teljes pusztulását, mert egy másik, magasabb szinten a folyamat újra kez-
dődik (*ricorso*), s a kultúráknak ez a spirális mozgása, fejlődése adja meg a történe-
lem alapritmusát.

Szólnunk kell végül Vicóval kapcsolatban arról is, hogy nagy munkájában a történe-
lem megismerésével kapcsolatos (azaz ismeretelméleti) kérdésekkel is foglalkozott,
sőt ő fejtette ki elsők között a történelem önálló megismerési metódust feltételező, auto-
nóm voltának téziséét. Eszerint a természet kész, befejezett, isten alkotása, s megis-
merhetősége is ezen alapul. Ezzel szemben a történelem megismerésének az a kiin-

³⁵ Vö. ehhez Breisach kitűnő táblázatát Vico művének fő fogalmairól (BREISACH 2004, 219).

duló problémája, hogy ez (a történelem) az ember produktuma, benne szubjektum és objektum valamilyen szinten azonos, felcserélhető („verum et factum convertuntur”), azaz a történelemben az ember alapján véve önmagát ismeri meg. (Lukács György későbbi terminológiájával élve: a természet megismerésekor azt keressük, ami közös a dologban [ez a törvényszerű, ismétlődő stb. alapja], míg a történelemben azt kutatjuk, ami közös a nembn.)³⁶

A német Johann Gottfried Herder³⁷ szintén jelentős képviselője a XVIII. században kikristályosodó történetfilozófiának, a történelemről való gondolkodás elmélyülésének (vö. HERDER 1978). Herder alapvető gondolata az ún. nemzeti szellemről, népszellemről, a népek génuszáról szóló tanítás. Eszerint minden népnek van valamilyen sajátos, eredeti tehetsége, melyet több fontos tényezőre, például éghajlati, földrajzi körülményekre/elhelyezkedésre, faji-biológiai-antropológiai összetevőkre stb. lehet visszavezetni, s ez a népi-nemzeti génusz az adott népek legjellemzőbb alkotásaiban nyilvánul meg. Így például az indiaiak a vallásban, a kínaiak az államban, a rómaiak a jogban, a föníciaiak a hajóépítésben érték el a legkiválóbb eredményeket. Ezek között a nemzeti-népi génuszok között azonban nem lehet valamiféle hierarchiát felállítani, sorrendet kialakítani, ebből következően tehát a kis népeknek ugyanúgy megvan a sajátos eredetiségük, génuszuk. Ez leginkább az alsóbb társadalmi rétegek, a nép, a parasztság által megőrzött népballadákban, táncokban (egyáltalán a zenében), esetleg a nyelvben őrződött meg, hagyományozódott át. Ebből következik, hogy a kis népek fő feladata is e nemzeti hagyományok, génuszok, eredeti jellemvonások megőrzése, feltárása, összegyűjtése, gazdagítása, nem pedig valamely nagy, a haladásban élen járó civilizáció követése és utánzása. (Látható mindebből, hogy Herder egyik alapvető kiindulópontja az ún. klasszicista életeszemlényel és esztétikával szembeni lázadás. Eszerint például a művészeti szép sem a harmonikus eszményt megfogalmazó elődök, antik műalkotások utánzása, hanem sokkal inkább egyfajta eredeti gondolat és eredeti, originális megformálás. Herder e tekintetben, mint közismert, főként Winckelmannnal és – nem esztétikai, hanem filozófiai, ismeretelméleti/észkritikai vonatkozásban – Immanuel Kanttal³⁸ vitatkozik, s egyik eszménye Shakespeare mindenféle szabályos, harmonikus felépítésre fittyet hányó drámaírói-költői építkezése.)

Herder megfogalmaz egy – az elmondottakkal szorosan összefüggő és Vicóhoz is közel álló – nyelv- és kultúrfilozófiát, illetve kultúrkritikát is. Ez a kultúrak belső fejlődésében egy a biológiai görbéhez közel álló folyamatot lát (beszél a népek ifjú-, férfi- és öregkoráról), ahol is egy nép kultúrájának túlélettsége (civilizációvá válása) éppen nyelvének túlzott racionalitásában, elszegényedésében nyilvánul meg. Hiszen a nyelv (azaz a kultúra, s így a költészet) alapja a természettel való szimbiózis, az érzékletesség, a kifejezések sokszínűsége (nem pedig egyértelműsége) – a civilizáció, a racionalizmus azonban éppen az egyértelműsége, az általánosításra és az univerzalizmusra törekszik (mondjuk a természettudományokban, a matematikában, a kanti filozófiában), ez azonban egyúttal a nyelv és a kultúra elleni támadás is.

Herder nem vágja el azonban véglegesen a felvilágosodás univerzalizmusához kötődő köldökzsinórját: a népek, nemzeti génuszok történetében, fejlődésében szerinte van valamiféle közös vonás, összekötő kapocs is. A népek egyedi, individuális kultu-

³⁶ Vicóhoz alapvető még BERLIN 1976; BUDD 2009, 55–83 (a „Vico and the meaning of historical origins” című fejezet).

³⁷ Herderről irodalom például RATHMANN 1983; S. VARGA 1998; MEINECKE 1936.

³⁸ Vö. KELEMEN 2000, 15–50 (Kant és Herder történelemfilozófiai vitájáról), 51–62 (Herder historicista nemzetfogalmáról). Vö. továbbá KANT 1997, 59–86.

rális teljesítményükkel ugyanis valami közös embernek, a humanitásnak a kibontakozását, gazdagítását segítik elő, s így az eredetiség, az originalitás nem öncélú, hiszen hozzájárul más népek erkölcsiségéhez, megértéséhez, értékeléséhez is.³⁹

IRODALOM

- AMALVI, Christian (ed.) 2005. *Les lieux de l'histoire*. Paris: Armand Colin.
- ASZALÓS Éva 1998. Leonardo Bruni, a firenzei humanista történetíró atyja. *Debreceni Szemle* 3, 400–407.
- BAHNER, Werner 1985. *Aufklärung als europäisches Phänomen (Überblick und Einzeldarstellungen)*. Leipzig: Verlag Philipp Reclam.
- BAKER, John Norman Leonard 1963. *The History of Geography*. London: Blackwell – New York: Barnes & Noble Inc.
- BARNES, Harry Elmer 1937. *A History of Historical Writing*. New York.
- BARRETT-KRIEGL, Blandine 1988. *Les historiens de la monarchie I–IV (I. Jean Mabillon, II. La défaite de l'érudition, III. Les académies de l'histoire, IV. La république incertaine)*. Paris: Presses Universitaires de France.
- BAYLE, Pierre 1697. *Dictionnaire historique et critique*. Vol. I. Rotterdam.

³⁹ Természetesen a XVI–XVIII. századi történetírás és történeti gondolkodás számos egyéb jelentős alakja és/vagy irányzata kimaradt az itteni áttekintésből. Csak példaként említeném meg az ún. skót felvilágosodás jelenségét, amelynek fő reprezentánsai a történetírás területén Hume, Robertson és Gibbon voltak, de (bár inkább a közgazdaság tekintetében) megemlíthető akár Adam Smith is. Különösen is kiemelhető közülük például Robertson, aki (némileg Condorcet-hoz hasonlóan) a teljes európai polgárosodás, civilizáció történetét írta meg, az ún. stadiális történetiszemlélet keretein belül. Szerinte az alacsonyabb fokokon kialakuló kultúrák után szükségszerű a magasabb fokozatok, stádiumok felé való előrehaladás, s tulajdonképpen ez, tehát a civilizálódás, az erkölcsök, a csiszoltság, a manír stb. fokozatos kifinomodása adja meg/jelenti a történelmi haladás lényegét, illetve teremt egységet a különböző nemzetek históriájában. Gibbon nevezetes művében, a *Decline and Fall*-ban a Római Birodalom hanyatlását és bukását tárgyalja. Művének egyik fő újdonsága, hogy a római történelmet egészen Konstantinápoly elestéig, tehát 1453-ig viszi tovább, azaz szerinte a bizánci történelem Róma történetének szerves folytatása, sőt annak egyenesen ingrediense. Az ún. skót felvilágosodás mellett természetesen meg lehet említeni – csak részben a felvilágosodáshoz köthető – olyan nevezetes gondolkodókat, írókat, akiket kevéssé szoktak történésként, történetíróként számon tartani. Pedig Winckelmann például az esztétika mellett a Vasari után bontakozó művészettörténeti kutatások egyik fontos képviselője, aki – Herderrel homlokegyenest ellenkezően – a klasszicizmus elveinek megfogalmazója, azaz szerinte az igazán szép művészeti alkotások a klasszikus ókori mesterek műveit utánozzák. Alapvető természetesen a nagy író, Friedrich Schiller is, aki igen alapos történeti kutatások nyomán írta meg történeti tárgyú drámáit. Ezt az alaposságot bizonyítja, hogy ő maga is a történelem professzora volt a jénai egyetemen. Schiller történeti ihletésű munkái közül kiemelném még a naiv és szentimentális költészetet tárgyaló esztétikai munkáját, amely – például Kleistnek a *marionettszínházról* írott tanulmánya mellett – (némileg Vicóhoz és Herderhez hasonlóan) a modern civilizációkritika és elidegenedésemélelet első megfogalmazásainak egyike. (A mű később igen nagy hatással volt például Thomas Mannra.) Schiller és Kleist tulajdonképpen azt a problémát tárgyalják, hogy miért nehezedtek meg olyannyira az alkotás előfeltételei saját korukban (értsd: a „modern” korban), s fő motívumként az értelem, a racionalizmus, a kritika, a természettől és a naiv-elemtől alkotó spontaneitástól való elszakadást jelölik meg, hiszen a „modern”, a szentimentális költő csak vágyakozik minderre, mint ahogy a szélesebb közönséggel való kapcsolatra is.

A franciák közül a korábbiakon kívül/felül említsük meg itt például P. Bayle-t vagy Mablyt, akik számos vonatkozásban az adatgyűjtő, illetve a forráskritikán alapuló erudita történetírók pendant-jai. Mellettük igen fontos a fizikokraták hatása a korabeli és későbbi történetírásra, hiszen Turgot és Quesney részben Robertsonhoz hasonlóan progresszívista történetiszemléletet képviseltek, részben pedig a mezőgazdaság középpontba állításával a statisztikai és közgazdasági alapokon nyugvó, a szociális kérdéseket preferáló szemlélet előhírnökei.

A kisebb nemzeti történetírások közül meg lehet említeni például Johannes Müller svájci történetírót, aki Meinecke nagy kedvencével, Justus Möserrel együtt az organikus fejlődést valló, a kisközösségeket eszményítő, lokális alapokból kiinduló történeti megközelítés reprezentánsa. (Winckelmann és a művészettörténet kapcsán érdemes megjegyezni, hogy számos, a későbbiekben rokon- vagy részudományává váló terület igen jelentős képviselői bukkannak fel ebben az időszakban. A korábban részben érintettettek – úgymint egyháztörténet, művészettörténet, intézménytörténet, statisztika, történeti földrajz, régészet, klasszika-filológia, közgazdaság stb. – kívül például a kartográfia is külön felhívna a figyelmet.) Vö. mindezekhez KONTLER 2005. A földrajz és a kartográfia ekkori fejlődéséhez vö. BAKER 1963. Winckelmannhoz, Schillerhez stb. vö. még RADNÓTI 2008; ENGELBERG 1963; RÜSEN 1993. A művészettörténethez lásd VASARI 1983. Alapvető még számos historiográfiai vonatkozással BITTERLI 1982.

- BEATUS RHENANUS 1531. *Rerum Germanicarum libri tres*. Basel.
- BECHER, Ursula A. J. 1980. August Ludwig von Schlözer. In Hans-Ulrich Wehler (hrsg.): *Deutsche Historiker* 7. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- BERLIN, Isaiah 1976. *Vico and Herder: Two Studies in the History of Ideas*. London: Hogarth Press.
- BIONDO, Flavio 2005. *Italia illustrata – Italy illuminated I–IV*. (angol–latin kiadás). Kiadta és ford.: Jeffrey A. White. Cambridge – MA: Harvard University Press.
- BITSKEY István 1996. *Hungáriából Rómába (A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyarországi barokk művelődés)*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- BITTERLI, Urs 1982. „Vadak” és „civilizáltak”. *Az európai–tengerentúli érintkezés szellem- és kultúrtörténete*. Ford.: Bendl Júlia. Budapest: Gondolat.
- BLANKE, Horst Walter 1991. *Historiographiegeschichte als Historik*. Stuttgart – Bad Canstatt: Frommann-Holzboog.
- BODIN, Jean 1566. *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*. Paris.
- BOSSUET, Jacques Bénigne 1862–1866. Discours sur l’histoire universelle. In F. Lachat (ed.) *Œuvres complètes*. Paris: Vivès.
- BREISACH, Ernst 2004. *Historiográfia*. Budapest: Osiris.
- BUDD, Adam (ed.) 2009. *The Modern Historiography Reader (Western Sources)*. London – New York: Routledge.
- BURROW, John 2008. *A History of histories (Epics, Cronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century)*. New York: Alfred A. Knopf.
- CAMDEN, William 1615–1627. *Annales rerum Anglicarum et Hibernicarum, regnante Elizabetha*. I–II. London.
- CHATEAUBRIAND, François-René de 1831. *Études historiques*. Paris.
- CONDORCET, Antoine Nicolas de 2006. Az emberi szellem fejlődésének vázlatos története. In Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet I*. Budapest: Osiris.
- COUZINET, Marie-Dominique 1996. *Histoire et Méthode à la Renaissance (Une Lecture de la Methodus ad facilem Historiarum Cognitionem de Jean Bodin)*. Paris: J. Vrin.
- CROCE, Benedetto 1930. *Gesammelte philosophische Schriften IV. Theorie und Geschichte der Historiographie und Betrachtungen zur Philosophie der Politik*. Tübingen.
- DU CANGE, Charles du Fresne 1678. *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis I–III*. Paris.
- DURANTON, Henri 1976a. La recherche historique à l’Académie des Inscriptions. L’Exemple de l’histoire de la France. In Karl Hammer – Jürgen Voss (hrsg.) *Historische Forschung im 18. Jahrhundert*. Bonn: Ludwig Roehrscheid Verlag.
- DURANTON, Henri 1976b. Le métier de l’historien au XVIIIe siècle. *Revue d’Histoire Moderne et Contemporaine*, 23, 481–500.
- EHRARD, Jean – PALMADE, Guy P. 1964. *L’histoire*. Paris: Armand Colin.
- ENGELBERG, Ernst 1963. Friedrich Schiller als Historiker. In Joachim Streisand (hrsg.): *Studien über die deutsche Geschichtswissenschaft I. Die deutsche Geschichtswissenschaft vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Reichseinigung von oben*. Berlin: Akademie-Verlag, 11–31.
- FELLER, Richard – BONJOUR, Edgar 1962/1979. *Geschichtsschreibung der Schweiz vom Spätmittelalter zur Neuzeit I–II*. Basel: Helbing & Lichtenhahn.
- FUETER, Eduard 1911. *Geschichte der neueren historiographie*. München – Berlin: R. Oldenbourg.
- FUSSNER, F. Smith 1962. *The Historical Revolution. English Historical writing and Thought 1580–1640*. London: Routledge.
- GATTERER, Johann Christoph 1792. *Versuch einer allgemeinen Weltgeschichte bis zur Entdeckung Amerikens*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- GILBERT, Felix 1965. *Machiavelli and Guicciardini: Politics and History in Sixteenth Century Florence*. Princeton – N. J.: Princeton University Press.
- GRAFTON, Anthony 1993. *Joseph Scaliger: A Study in the History of Classical Scholarship II. Historical Chronology*. Oxford: Clarendon Press.
- GRAFTON, Anthony 1997. *The Footnote: A Curious History*. Cambridge – MA: Harvard University Press.
- GRAFTON, Anthony 2007. *What Was History? (The Art of History in Early Modern Europe)*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GUBERNATIS, Angelo de 1884. *Storia della Storia*. Milano.

- GUICCIARDINI, Francesco 1990. *Itália története (1494–1534)*. Vál.: Rajnai László. Ford.: Magyarósi Gizella. Budapest: Európa.
- GYÁNI Gábor 2000. A napló mint társadalomtörténeti forrás. In uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Budapest: Napvilág, 145–160.
- GYURGYÁK JÁNOS – KISANTAL TAMÁS (szerk.) 2006. *Történetelmélet I*. Budapest: Osiris.
- HASSINGER, Erich 1978. *Empirisch-rationaler Historismus (Seine Ausbildung in der Literatur Westeuropas von Guicciardini bis Saint-Evremond)*. Bern: Francke.
- HEEREN, Arnold Hermann Ludwig 1810. *Handbuch der Geschichte der Staaten des Altertums mit besonderer Rücksicht auf ihre Verfassungen, ihren Handel und ihre Colonien*. Göttingen.
- HERDER, Johann Gottfried 1978. *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Ford.: Imre Katalin – Rozsnyai Ervin. Budapest: Gondolat.
- KANT, Immanuel 1997. Recenziók Herder Esméiről. In uő: *Történetfilozófiai írások*. Budapest: Ictus, 59–86.
- KELEMEN János 2000. *Az ész képe és tette (A történeti megismerés idealista elméletei)*. Budapest: Atlantisz.
- KELLEY, Donald R. 1970. *Foundations of Modern Historical Scholarship. Language, Law and History in the French Renaissance*. New York: Columbia University Press.
- KELLEY, Donald R. 1991. *Versions of history from Antiquity to the Enlightenment*. New Haven – London: Yale University Press.
- KELLEY, Donald R. 1998. *Faces of History (Historical Inquiry from Herodotos to Herder)*. New Haven – London: Yale University Press.
- KELLEY, Donald R. 2003. *Fortunes of History. Historical inquiry from Herder to Huizinga*. New Haven – London: Yale University Press.
- KELLEY, Donald R. – SACKS, David Harris (eds) 1997. *The historical imagination in early modern Britain (History, rhetoric, and fiction, 1500–1800.)*. Cambridge: Woodrow Wilson Center Press – Cambridge University Press.
- KLEMP, Adalbert 1960. *Die Säkularisierung der universalhistorischen Auffassung (Zum Wandel des Geschichtsdenkens im 16. und 17. Jahrhunderts)*. Göttingen: Duehrkohp & Radicke.
- KONTLER László 2005. Idő és fejlődés – az idő mint fejlődés: William Robertson felvilágosult prédikációja. *Aetas* 3, 38–54.
- KOVÁCS Eszter 2005. „A történetírás a tizenhetedik században irodalmi tevékenységnek számított.” Interjú Catherine Volpilhac-Aager-val. *Aetas* 3, 188–193.
- KŐPECSI Béla 1986. *A francia felvilágosodás*. Budapest: Gondolat.
- KRIEGER, Leonard 1982. Samuel Pufendorf. In Hans-Ulrich Wehler (hrsg.): *Deutsche Historiker*, Bd. 9. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- KÜTTLER, Wolfgang – RÜSEN, Jörn – SCHULIN, Ernst (hrsg.) 1994. *Geschichtsdiskurs. Band 2: Anfänge modernen historischen Denkens*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag.
- LAJTAI L. László (szerk.) 2007. *A történetírás mint tudomány (A történeti hivatás kialakulása a XIX. századi Franciaországban)*. Budapest: Napvilág.
- LEIBNIZ, Gottfried Wilhelm 1986. *Válogatott filozófiai írásai*. Vál.: Márkus György. Budapest: Európa.
- LEJEUNE, Philippe 2003. *Önéletírás, élettörténet, napló (válogatott tanulmányok)*. Szerk.: Z. Varga Zoltán. Budapest: L'Harmattan.
- MEINECKE, Friedrich 1936. *Die Entstehung des Historismus*. München – Berlin: R. Oldenbourg.
- MIKES Tünde 1985. A történettudomány és az Academie des Inscriptions et Belles-Lettres. In Poór János – Klaniczay Gábor – Ring Éva (szerk.): *A felvilágosodás jegyében. Tanulmányok H. Balázs Éva 70. születésnapjára*. Budapest: ELTE BTK, 130–138.
- MOMIGLIANO, Arnaldo 1977. *Essays in Ancient and Modern historiography*. Middletown, Connecticut: Wesleyan University Press.
- MOMIGLIANO, Arnaldo 1990. *The Classical Foundations of Modern Historiography*. Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press.
- MOMIGLIANO, Arnaldo 1994. A régiségbúvárok eredete. Ford.: Mészáros F. István. *Orpheus* 2–3, 111–133.
- MONTESQUIEU 1975. *A rómaiak nagysága és hanyatlása*. Ford.: Szávai János. Budapest: Magyar Helikon.
- MORDOVIN Maxim 2006. A normann elmélet Oroszországban a kezdetektől napjainkig. *Korall* 24–25, 118–162.
- MUHLACK, Ulrich 1991. *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung (Die Vorgeschichte des Historismus)*. München: Verlag C. H. Beck.

- PENKE Olga 2000. *Filozofikus világtörténetek és történetfilozófiák (A francia és a magyar felvilágosodás)*. Budapest: Balassi.
- PFLUG, Günther 1971. The Development of Historical Method in the Eighteenth Century. In Günther Pflug – Paul Sakmann – Rudolf Unger: *Enlightenment Historiography: Three German Studies. History and Theory* 11, 1–23. Német eredeti: Die Entwicklung der historischen Methode im 18. Jahrhundert. *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte* 1954/28, 447–471.
- PUFENDORF, Samuel 1693. *Continuirte Einleitung zu der Historie der vornehmsten Reiche und Staaten von Europa*. Frankfurt am Main: Friderich Knoch.
- RADNÓTI Sándor 2008. Winckelmann – A régi és az új vitája. *Árgus* 1, 30–37.
- RATHMANN János 1983. *Herder eszméi. A historizmus útján*. Budapest: Akadémiai.
- REILL, Hanns Peter 1975. *The German Enlightenment and the Rise of German Historicism*. Berkeley: University of California Press.
- REILL, Hanns Peter 1980. Christoph Gatterer. In Hans-Ulrich Wehler (hrsg.): *Deutsche Historiker* 6. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- RITTER, Moriz 1919. *Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken betrachtet*. München – Berlin: R. Oldenbourg.
- ROUSSEAU, Jean Jacques 1978. Értekezés az egyenlőtlenség eredetéről. In uő: *Értekezések és filozófiai levelek*. Vál., az utószót és a jegyzeteket írta Ludassy Mária. Budapest: Magyar Helikon, 59–200.
- RÜSEN, Jörn 1993. *Konfigurationen des Historismus (Studien zur deutschen Wissenschaftskultur)*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- SAINT-PRIEST, comte de 1929. *Mémoires règnes de Louis XV et Louis XVI*. Paris: Calmann-Levy.
- SAINT-SIMON, Claude 1987. *Saint-Simon herceg emlékiratai*. Ford.: Réz Pál. Budapest: Európa.
- SAKMANN, Paul 1971. The Problems of Historical Method and of Philosophy of History in Voltaire. *Enlightenment Historiography: Three German Studies. History and Theory* 11, 24–59. Német eredeti: Die Probleme der historischen Methodik und der Geschichtsphilosophie bei Voltaire. *Historische Zeitschrift* 1906/97, 327–379.
- SARPI, Paolo 1619. *Historia del Concilio Tridentino*. London.
- SCALIGER, Joseph Juste 1583. *De emendatione temporum*. Paris.
- SCHLÖZER, August Ludwig 1772. *Allgemeine nordische Geschichte I–II*. Halle.
- SCHLÖZER, August Ludwig 1772–1773. *Vorstellung seiner Universal-Historie I–II*. Göttingen – Gotha: Johann Christian Dieterich.
- SCHLÖZER, August Ludwig 1795–1797. *Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. Göttingen.
- SIMON, Christian 1996. *Historiographie. Eine Einführung*. Stuttgart: Ulmer.
- SLEIDAN, Johannes 1555. *Commentariorum de statu religionis et republicae, Carolo V. Cesare, Libri XXVI*. Strassburg.
- SRBIK, Heinrich Ritter von 1951. *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart I–II*. München – Salzburg: Bruckmann – O. Müller.
- S. VARGA Pál 1998. „...az ember véges állat...” (A kultúranropológia irányváltása a felvilágosodás után – Herder és Kölcsey). Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság.
- SZIGETHY Gábor 1977. *A machaivellizmus*. Budapest: Magvető.
- THOMPSON, James Westfall 1942. *A History of Historical Writing I–II*. New York: Macmillan.
- THOU, Jacques-Auguste de 1603–1609. *Historiae sui temporis*. Paris.
- TRENCK, Friedrich von der 1989. *Trenck Frigyes báró emlékezetes élettörténete*. Vál., ford.: Zsigmond Gyula. Budapest: Európa.
- UNGER, Rudolf 1971. The Problem of Historical Objectivity. A Sketch of its Development to the Time of Hegel. *Enlightenment Historiography: Three German Studies. History and Theory* 11, 60–86. Német eredeti: Zur Entwicklung des Problems der historischen Objektivität bis Hegel. In uő: *Aufsätze zur Prinzipienlehre der Literaturgeschichte*. Berlin: Junker & Dünhaupt, 1929.
- VARNAI András 1983. *A francia felvilágosodás történeteszemléletéről (Adalékok a marx formációelmélet előzményeihez)*. Budapest: Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya.
- VASARI, Giorgio 1983. *A legkiválóbb festők, szobrászok és építészek élete I–II*. Budapest: Európa.
- VICO, Giambattista 1979. *Az új tudomány*. Ford.: Dienes Gedeon – Szemere Samu. Budapest: Akadémiai.
- VOLTAIRE 1957. Le siècle de Louis XIV. In René Pomeau (ed.): *Œuvres historiques*. Paris: Gallimard.

- VOLTAIRE 1990. *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations et sur les principaux faits de l'histoire depuis Charlemagne jusqu'à Louis XIII.* Ed.: René Pomeau. Paris: Classiques Garnier.
- VÖLKELE, Markus 1987. „Pyrrhonismus historicus” und „fides historica”. *Die Entwicklung der deutschen historischen Methodologie unter dem Gesichtspunkt der historischen Skepsis.* Frankfurt am Main – New York: P. Lang.
- VÖLKELE, Markus 2006. *Geschichtsschreibung (Eine Einführung in globaler Perspektive).* Köln – Weimar – Wien: Böhlau Verlag.
- WAGNER, Fritz 1951. *Geschichtswissenschaft.* Freiburg – München: Karl Alber.
- WEGELE, Franz Xaver von 1885. *Geschichte der deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus.* München: R. Oldenbourg.